

فہرست توصیفی

مرکزہ مستقل نامہ ہای خطی

موجود در کتابخانہ ہای ایران و برخی کتابخانہ ہای جہان

بہ اہتمام

دکتر یوسف بیک بلالپور - دکتر مسعود غلامیہ

سرشناسه	بگ بابایور، یوسف، ۱۳۵۷ -، گردآورنده
عنوان و نام پندآور	فهرست یوسفی مرانی و مقبل نامه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ایران و برخی کتابخانه‌های جهان/ به اهتمام یوسف بگ‌بابایور، مسعود علامه
مشخصات نشر	تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۴
مشخصات طاهری	۲۸۵ص،
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۹۸۳-۵۸-۴
وضعیت فهرست نویسی	فبا
موضوع	مربنه و مربنه‌سرایی -- نسخه‌های خطی -- فهرست‌ها
موضوع	مقبل‌نویسی -- نسخه‌های خطی -- فهرست‌ها
موضوع	نسخه‌های خطی -- ایران -- فهرست‌ها
موضوع	نسخه‌های خطی -- فهرست‌ها
شناسه افزوده	علامه، مسعود، ۱۳۳۶ -، گردآورنده
رده بندی کنگره	۱۳۹۴ ۹۱۳۷۹۶ / ۲۶۶۱۱ Z
رده بندی دیویی	۰۱۱/۳۱
شماره کتابخانه ملی	۴۰۱۳۳۱۱

انتشارات منشور سمیر

فهرست توصیفی مرانی و مشتمل نامه‌های خطی

به اهتمام: دکتر یوسف بگ‌بابایور، دکتر مسعود علامه

ویراستار: محمد مهدی نعمانی

ناشر: منشور سمیر

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول-۹۵

قیمت: ۵۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۹۸۳-۵۸-۴

© حق چاپ: ۱۳۹۵، انتشارات منشور سمیر | آدرس: تهران - خیابان کارگر جنوبی - کوچه پستی پلاک ۱۰۲ | آدرس: www.manshoorsamir.ir | تان: ۰۲۶۶۷۷۷۱۱۲ - ۰۲۶۶۶۴۶۶۶۰۰۰

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی) و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آن‌ها بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست مطالب

مقدمه	۷
دستنویشت‌های مرآت	۱۵
دستنویشت‌های مقتل نامه‌ها	۲۰۹
نمایه‌ها	۳۹۱
الف) مرآتی بر اساس تاریخ تألیف	۳۹۳
ب) مؤلفین مرآتی	۳۹۹
ج) مقتل نامه‌ها بر اساس تاریخ تألیف	۴۰۷
د) مؤلفین مقتل نامه‌ها	۴۱۳
هـ) کتابنامه	۴۲۱

مرثیه، در اوان پیدایش و گسترش شعر فارسی پایه‌های مضمون‌های دیگر ادبی به تقلید از شعر عربی در ادبیات فارسی به وجود آمد و در گذر زمان انواع گوناگونی به خود گرفت. بررسی سیرتطور مرثیه بیانگر این مطلب است که مرثیه از نوع رسمی به نوع مذهبی متحول شده است. به گونه‌ای که در دوره بازگشت ادبی و معاصر مرثیه در هئاء خاص خود یعنی سوگ بر سید الشهداء به کار برده می‌شود.

از ابتدای پیدایش شعر فارسی تا قرن هشتم هجری مرثیه غالب، مرثیه رسمی است که در قالب تمثیه سروده می‌شد. اما رفته رفته و با روی کار آمدن حکومت صفویه مرثیه مذهبی در قالب ترکیب‌بند رایج می‌گردد. اوج مرثیه‌سرایی مذهبی به دوره بازگشت ادبی بر می‌گردد که دو شیوه دیگر مرثیه مذهبی یعنی «نوحه» و «مقاتل منظوم در قالب مثنوی» ابداع گردید. در یکصد سال اخیر به علت خیزش‌های مردمی شاعران مضامین مذهبی را با مضامین اجتماعی و سیاسی تلفیق نمودند و نوعی مرثیه وطنی - اجتماعی به وجود آوردند که نقش مرثیه را از حد سوگ به مرتبه تحریک و بیداری مردم به عنوان یک وظیفه اجتماعی و سیاسی برتری بخشید. در میان انواع مرثیه، مرثیه مذهبی از صداقت بیشتری برخوردار است و بر شنوندگان تأثیر قوی دارد. اغراق در میان آرایه‌های ادبی مهم‌ترین آرایه در انواع مرثیه است و اوج اغراق در مرثیه مذهبی (عاشورایی) است.

در تاریخ ادبیات فارسی هر یک از شاعران بر اساس اندیشه و نگرش خاص خود به مرثیه‌سرایی پرداخته‌اند. زبان مرثیه ساده است حتی شاعران مغلغ‌گو نیز در مرثیه‌سرایی زبانی ساده دارند. واژگان مرثیه محدود به زنجیره‌ی واژگان عاطفی

است. غالب مرثیه در محور عمودی و افقی هماهنگی دارند. در مرثیه وحدت عاطفی بسیار قوی است.

تعریف مرثیه و جایگاه آن در انواع ادبی

مرثیه یا رثا در اصطلاح ادب، بر اشعاری اطلاق می‌شود که در ماتم گذشتگان و تعزیت یاران و بزمندگان و اظهار تأسف بر مرگ پادشاهان و بزرگان و ذکر مصائب ائمه اظهار مخصوصاً حضرت سیدالشهداء و دیگر شهدای کربلا و ذکر مناقب و مکارم و تجلیل از مقام و منزلت شخص متوفی و بزرگ نشان دادن واقعه و تعظیم مصیبت و دعوت ماتم‌زدگان به صبر و سکون و معانی دیگر از این قبیل سروده شده باشد؛ با توجه به این تعریف می‌توان چنین استنباط کرد که در جامعه ادبی ایران مرثیه دارای دو معناست: سبای عام و معنای خاص، در معنای عام مرثیه شعری است که شاعر بواسطه آن غم فقدان و محاسن شخص متوفی را برمی‌شمرد و در معنای خاص، شعری است که در سوگواری و شهادت حضرت امام حسین و وقایع مربوط به کربلا و ائمه معصومین توسط شاعران سروده شده باشد.

مرثیه، سخنی تأثرانگیز است. علت این تأثیر «ایراد سخن به مقتضای حال» و مطابقت کلام با موضوع اثر است. از آنجا که مرثیه از دلی سوخته و جانی از این‌همگین برخاسته است و با بیانی ساده و عاطفی بازگو کننده احساس درونی و واقعی شاعر است در شمار زیباترین و مانده‌گاترین اشعار ادبیات فارسی است. در میان انواع مرثیه، مرثیه مذهبی و شخصی از جایگاه والایی برخوردار است؛ زیرا علاوه بر وحدت عمودی و افقی تصاویر از نظر وحدت عاطفی نیز که یکی از ویژگی‌های متمایز کننده مرثیه از سایر موضوعات انواع غنایی است در حد بسیار بالایی قرار دارند.

باید اذعان کرد که از مرثیه‌سرایی در ایران باستان و دوران قبل از اسلام اطلاع چندانی در دست نیست. متأسفانه میان مرثی‌های قبل و بعد از اسلام هیچ رابط‌ای موجود نیست تا بتوان منشأ مرثیه‌سرایی در ایران را به قبل از اسلام نسبت داد. به دلایلی مرثیه شعر فارسی ریشه در شعر عرب دارد و از آن بسیار متأثر شده است. اولین مرثیه‌های جانگداز کربلا را خاندان عصمت و طهارت و ام‌البنین مادر حضرت ابوالفضل سروده‌اند و پس از ایشان شعرای عرب در این باب مرثیه گفته‌اند که مشهورتر از همه مرثی‌های حمیری، معاصر امام محمد باقر، و کمیت اسدی، معاصر امام صادق، و دعل خزاری معاصر امام رضا (ع) می‌باشند. شاعران فارسی‌زبان شیعه به تقلید از مرثی‌های عاشورایی عرب برای تعزیت و بزرگداشت حادثه کربلا، مرثیه سروده‌اند. کسایی اولین شاعری است که در این زمینه مرثیه سروده و آن را «مقتل» نامیده است. این دو نمونه مطرح شده از لحاظ تاریخی مربوط به اواسط قرن دوم و سوم اند و پس از این دو مرثیه، مرثی‌های سروده شده بود که رودکی درباره شهید بلخی و ابوالحسن مرادی از جمله قدیمی‌ترین مرثیه‌های شعر فارسی به حساب می‌آیند و حتی برخی از محققین شروع مرثیه را به طور جدی از رودکی می‌دانند و وی را اولین شاعر مرثیه‌سرا می‌شمارند. پس از مرثی‌های رودکی مرثی‌های ابوالحسن فضل بن ربنجی بخارایی و ابومنصور عماره مروزی جزو قدیمی‌ترین مرثی‌های شعر فارسی به حساب می‌آیند. اما عمده‌ترین ویژگی محتوایی در مرثیه‌های مذهبی، بیان مظلومیت امام و سختیها و مصائب کربلا است. شاعر با عاطفه و احساس خود که حالت شخصی دارد به روایت این حادثه به زبان شعر می‌پردازد. محور شعر، امام حسین و شهادت اوست. قالب‌های این نوع مرثی‌ها نیز در هر دوره‌ای متفاوت است و قالب مشخص و خاصی ندارد؛ از عمده‌ترین قالب‌های شعری می‌توان به «قصیده» در آغاز کار و «ترکیب‌بند» در اوج مرثیه عاشورایی یعنی قرن سیزدهم قمری اشاره کرد.

همچنین مقاتل نیز نوعی از مرثیه مذهبی به شمار می‌آیند که می‌توان نام دیگر آن را شعر «حماسه و سوگ» نامید. این نوع مرثیه همانند مرثیه عاشورایی و برخی از نوحه‌ها در رثای امام حسین و یاران شریف اوست. مقاتل منظوم فارسی به تقلید از مقاتل عربی در دوره قاجار رواج یافته و به عنوان یکی از منابع مهم تعزیه محسوب شده است. شعر مقتل برخاسته از احساسات و عواطف درونی شاعر است و چنان می‌نماید که شاعر خود در صحنه نبرد شرکت داشته و آنچه دیده به تصویر کشیده است؛ و گاه شاعر روایت عاشورا را دخالت می‌کند و برداشت‌های ذهنی خود را که غالباً تفکر عرفانی است بیان می‌دارد و از حوادث به وجود آمده نتیجه عرفانی می‌گیرد همانند صفی علی‌شاه در منظومه عرفانی - حماسی زبده‌الاسرار.

انواع مرثیه:

مرثیه رسمی (درباری): این نوع مرثیه از طرف شعرای درباری و مدیحه‌سرا در حق وزیر یا پادشاه متوفی سروده می‌شود و شاعر مرثیه خود را در مقابل صلات و جوایزی که دریافت می‌کرد، می‌سرود و در حق‌انگیزی و طیفه رسمی می‌کرد.

مرثیه شخصی: این نوع مرثیه که به همراه مرثیه مذهبی - در بهترین مرثی شعر فارسی به حساب می‌آید، بر اشعاری اطلاق می‌شود که شاعر در رثای فرزند یا همسر و یا یکی از بستگان نزدیک و دوستان و آشنایان سروده باشد، - رن از سر اخلاص گفته شده و از دلی سوخته و طبعی اندوهگین تراوش یافته، تأثیر و جذابیت زیادی دارد و به همین جهت باید این اشعار را شعر حقیقی بنامیم؛ زیرا مفهوم حقیقی و واقعی شعر را دارا هستند و نماینده احساسات و عواطف درونی و واقعی شاعر به شمار می‌روند.

مرثیه‌های وطنی و اجتماعی: نوع دیگری از مرثیه است که شاعر آن را برای جامعه مصیبت دیده از بلایای طبیعی یا حوادث دیگر همچون جنگ، بیماری فراگیر

می‌گوید. گاه حوادث طبیعی منجر به تحریک احساسات یک شاعر می‌شود و آن را به صورت یک مرثیه بیان می‌کند، یاد دوران گذشته و تأسف بر حال یک بنای باستانی نیز می‌تواند مرثیه وطنی و اجتماعی باشد. مویه و نوحه بر وطن و ذکر مصائب و مشکلات مردم مضمون اصلی این اشعار است. از قدیمی‌ترین این نوع مرثیه می‌توان به شعر ابوالینبغی دربارهٔ ویرانی شهر سمرقند اشاره کرد که به لهجه محلی سروده شده است.

مرثیه فلسفی: نوعی از مرثیه است که شاعر در آن از احساسات تأثرانگیز خود نسبت به مرگ و حیات و افسوس بر دوران شباب و ایام عمر و احساس مرگ سخن می‌گوید و به «یاد خاطرات کهن» مضمون اصلی این نوع اشعار است. این دسته از مرثیه بیشتر حاوی تفکرات عبرت‌انگیز است و شاعر پیش از مرگ بر خود مرثیه می‌خواند؛ از این رو می‌توان این نوع اشعار را «مرثیه بر خود» نیز نامید.

مرثیه داستانی: مرثیه‌ای که شاعر در منظومهٔ داستانی خود برای یکی از شخصیت‌های قصه‌اش می‌سراید، مرثیهٔ داستانی می‌نامند.

یکی از آسیب‌هایی که خصوصاً در قرون اخیر، عزاداری امام حسین -علیه السلام- را تهدید می‌کند، استناد و استفادهٔ اهل منبر و مرثیه‌سرایان از منابع غیر معتبر و غیر قابل استناد است. مرثیه‌سرای هنرمند آن است که با تکیه بر منابع معتبر و بر پایهٔ تحلیل و تبیین صحیح حادثهٔ عاشورا، بیشترین نقش را در تبلور عاطفه و احساسات مردم نسبت به سالار شهیدان ایفا نماید، و بدین سان خدامحوری و ارادت به خاندان رسالت را در جامعه گسترش دهد.

بدون تحلیل واقع‌بینانه از نهضت عاشورا امکان ندارد که عزاداران با اهداف بلند عزاداری آشنا شوند و در آن مسیر گام بردارند، از این رو گویندگان و مرثیه‌سرایان

در مجالس عزاداری سید الشهداء باید بر پایه تحلیل درست واقعه عاشورا، سخنرانی و مرثیه سرایی خود را تنظیم نمایند، و بدین منظور استفاده از منابع معتبر در تبیین این حادثه، و اجتناب از آسیب‌های مجالس عزاداری ضروری است و بهترین راه برای رسیدن به این هدف، خواندن متون مقتل نامه‌ها و دیگر منابع معتبر است.

درباره تاریخ عاشورا و به ویژه عزاداری و مقتل کتابهای بسیاری در طول تاریخ نگاشته شده است که این خود نشان از اهتمام عالمان و محققان شیعی بدین مسأله است. خوشبختانه منابع متعدد و قابل اتکایی از پنج قرن نخست هجری به دست ما رسیده که به گزارش نهضت عاشورا پرداخته‌اند. این منابع را می‌توان به دو دسته مستقل و مشتمل تقسیم نمود: منابعی که ویژه گزارش دهی نهضت عاشورا و حماسه سازان این واقعه بی نظیر است؛ و منابعی که تنها بخش و فصلهایی از آنها، درباره قیام امام حسین - علیه السلام - است.

حادثه عاشورا از پیشامدهای شگفت تاریخ است. قهرمانانی اندک شمار در برابر خیل عظیم جنگجویان سفاک و بیرحم تا واپس لحظه حیات و آخرین قطره خون مقاومت کردند و از همه چیز در راه محبوب خود گذشتند. این مقاومت شجاعانه و فداکاری قهرمانانه، از آغازین لحظه‌های پیدایش، در درازنای تاریخ و تاکنون، چشم‌ها را خیره کرده و زبان‌ها و قلم‌ها را به سوی خود کشیده است. تاریخ‌نگاران و سیره‌نویسان، از نخستین کسانی بودند که به گزارش این واقعه با بسیاری از رخداد‌های پیرامونی و حادثه‌های جزئی آن پرداختند و حتی آن دسته مورخان حکومتی که نان امویان را می‌خوردند نتوانستند، آفتاب دلاوری‌ها، رشادت‌ها و حماسه سرایی‌های این تعداد به ظاهر اندک و به باطن، با همه انسانیت‌انسانها برابر، را نادیده و یا آن را زیر ابر تیره گیرند. کتاب‌های تاریخ و سیره، چه در میان شیعیان و چه اهل سنت و حتی غیرمسلمانان، واقعه عاشورا را به عنوان یک نقطه عطف و

یک پیشامد مسلم گزارش کرده و ارکان و وقایع اصلی آن از مشهورات، متواترات و قطعیات تاریخی است، اما تفصیلهای و جزئیات آن، مانند هر واقعه تاریخی دیگری با تفاوت هایی در نقل ها و یا کاستی ها و مبالغه هایی قابل انتظار همراه بوده است. این در حالی است که با گذشت زمان و دورتر شدن از اصل واقعه، انتظار تغییر و تحریف بیشتر می شود، نکته ای که قاعده لزوم مراجعه به منابع کهن و نزدیک تر به حادثه تاریخی را مدلل می سازد.

خوشبختانه منابع کهن تاریخی و سیره نگاری چنان دقیق و با تفصیل به عاشورا و کربلا پرداخته اند که غرض ورزی ها، اشتباهات و کم دقتی های همزاد انسان، را به آسانی نشان می دهد. منبای ما در سنجش اعتبار و سندیت کتابهای نوشته شده در دوره های بعد، همین منابع کهن و مشترکات تاریخی در کنار حفظ معیارهای نقد متون و اسناد تاریخی است. همچنین از آن رو که حادثه عاشورا، یکی از سرخ ترین جلوه های گل فام امامت شیعه است، گزارش ها و مآخذ پیرامون عاشورا را باید با معیار عصمت امام - علیه السلام - نیز سنجید. سیره رفتاری امامت شیعه را بر آنچه به آنان نسبت می دهند، حاکم کرد.

بر این اساس، کتاب ها و منابعی که گزارش های خرد را نقادی نکرده و آنها را با منابع اصلی تاریخی برابر ننموده و یا به تعارض آنها با سیره و کرامت و شخصیت امام حسین - علیه السلام - و یارانش توجه نکرده اند، دچار ضعف گذشته و از گردونه اعتبار و نقل و استناد خارج می شوند. هر اندازه تعداد این گزارش های بدون اصل و سند و یا نامتناس با شخصیت کرامتمندانه و عزتمندانه عاشورائیان در کتابی بیشتر باشد، بر ضعف آن افزوده می شود و هر اندازه این گزارش ها کمتر، کتاب از اعتبار بیشتر بهره مند می شود.

با این توصیف، کتابهایی که ما امروز به نام «مراثی» و «مقاتل» می‌شناسیم، بسیارند؛ اما تا به حال تحقیقی جامع دربارهٔ همهٔ آثار مکتوب به جا مانده از اعصار پیشین در خصوص مرثیه و مقتل نامه‌ها نشده و اگر هم کاری شده، در حد یک مقاله و یا احیای یک متن بوده است.

از میان آثار به جای مانده از میراث مکتوب با محوریت مرثیه، آنچه تا به حال بر اساس فهرست منتشره، شناسایی و موضوع بنده کرده ایم، تعداد ۶۰۰ نسخهٔ خطی با موضوع مرثیه و ۵۸۰ نسخهٔ خطی با موضوع مقتل نامه‌ها بوده است که از این میان بیش از نود درصد از این آثار اختصاص به واقعهٔ عاشورایی دارند.

در این فهرست، ضمن ارائهٔ یک آمار عمده دربارهٔ میزان موجودی مراثی و مقتل نامه‌ها - که البته بیش از اینها بوده و خواهد بود - با چهار نمایهٔ زیر مواجه هستیم: فهرست آثار مرثیه به ترتیب تاریخ تألیف، فهرست مؤلفین آثار مرثیه، فهرست مقتل نامه‌ها به ترتیب تاریخ تألیف، فهرست مؤلفین مقتل نامه‌ها؛ و در نهایت منابع و مأخذ مورد مراجعه در تدوین این فهرست آورده شده است.

امید که انتشار این فهرست زمینه‌های بیشتری را برای تحقیقات عاشورایی و شناخت علمی و صحیح وقایع کربلا ایجاد کند و گره‌های مشکلات پژوهشی در این زمینه را بگشاید؛ همچنین آن را پیشکش می‌کنیم به سید و سالار شهیدان، آقا اباعبدالله الحسین - علیه السلام - و یاران باوفایش که جان و مال و فرزند نثار دوست کردند؛ امید که مقبول افتد.

والسلام علیکم

تهران - اوّل محرم ۱۴۳۷ق.

مسعود غلامیه و یوسف بیگ باباپور